

***GHENDTSCH*E TOESTANDEN**

DE OUDE STAD: ONGELOOFLIJK PROPER OF ONVOORSTELBAAR VUIL?

Verhalen over verschrikkelijk vuile toestanden in oude steden met overbevolkte centra zijn welbekend. Ze worden her en der gepubliceerd en in geuren (?) en kleuren uiteen gezet door stadsgidsen. Je vindt ze in de populaire straffe verhaaltjes en evengoed in ernstige studies¹.

Speciaal voor wat onze streken betreft, en zeker voor de laatste vier eeuwen, is dat vuil en vies zijn, echter een verkeerde voorstelling van zaken. Uit tal van opmerkingen in reisverslagen van buitenlandse bezoekers blijkt dat zij verwonderd waren over de zindelijkheid van minstens de grotere straten. Zo beschreef Charles Baudelaire in zijn beruchte *Pauvre Belgique* (1864 - 1869) de bedrijvigheid in de Brusselse straten als volgt: 'Trottoirs kuisen, zelfs terwijl het slagregent. Nationale manie. Ik zag kleine meisjes urenlang een stukje trottoir vegen met een vodge. Imiteergedrag en kenteken van een ras dat weinig kieskeurig is in de keuze van zijn amusement'². Voor Baudelaire was de kenmerkende geur van Brussel die van zwarte zeep.

Opmerkingen in dezelfde aard vallen te rapen in de reisjournalen van bezoekers bij onze noorderburen. Hoewel er ook kritiek te lezen valt, waren de meningen van vreemdelingen over de netheid in onze steden overwegend positief³.

Maar... daartegenover moet gesteld worden dat de onderzoekers die in verschillende stadsarchieven zochten naar gegevens over de hygiënische situatie in onze oude steden, voor zover ze zich uitspraken, meestal tot heel andere conclusies kwamen. Uit de vele klachten en soms gedetailleerde motivaties van reglementeringen besloten zij dat straten en waterlopen er allesbehalve proper bij lagen. Enkel Petra Maclot concludeerde in haar Antwerpse studie dat de situatie in haar stad vrij goed onder controle was. In de huizen waren degelijke sanitaire voorzieningen reeds omstreeks de 16de eeuw algemeen ingeburgerd. De 'moosmeijer' en zijn manschappen verwijderden zeer regelmatig alle vuil op straat samen met het vuil dat door de bewoners in gemeenschappelijke gemetste bakken verzameld was. Het voornaamste probleem was de lozing in open waterlopen, hetzelfde dus waarmee onze steden nog tot voor kort kampten⁴.

Hoe zat het eigenlijk met dat vuil, speciaal in Gent, en hoe kunnen deze tegen-
gestelde opinies verklaard worden?

Moorkinderen

Al in de vroegst bewaard gebleven Gentse stadsrekeningen, deze van 1314-1315, toen Willem de Beer eerste schepen van de Keure (zeg maar burge-
meester) was, is er sprake van *den coning vanden ribauden ... die de straten
vander port* (poort: stad) *scone houden altoes*.⁵ De ‘koning van de ribauden’
was de ‘koning van de moorkinderen’, de ‘modderkinderen’..

Scone houden altoes deden de koning en zijn 23 of 24 ribauden in de 14^{de}
eeuw, en wellicht ook later, niet noodzakelijk eigenhandig⁶. Dit kunnen we
afleiden uit nog een andere post in de vroege stadsrekeningen, ditmaal die van
1329-1330. Er werd toen betaald voor het *huren van 3 pa(a)rden die de gar-
soene* (soort politiebeamten) *ommereden omme de straten te doene scone te
makene*⁷. Later werden de moorkinderen regelmatig betaald van stadswege. In
de 15de eeuw was dat zelfs een maandelijks uitgavenpost in de stadsrekenin-
gen. Wat ze deden werd niet gespecificeerd, behalve als het buitengewone
taken betrof.

Buiten dergelijke sporadische of weinig specifieke gegevens is er voor de 14^{de}
tot 16de eeuw verder weinig te vinden op dat gebied in de stedelijke archieven.
In de daaraan voorafgaande vroege en vroegste tijden van onze stadsgeschie-
denis ontbreken archivalische aanduidingen zelfs helemaal. Een nog onvol-
doende opgelost fenomeen in verband met afvalruiming, eigen aan oude ste-
den, is de aanzienlijke ophoging van de straat(loop)niveaus die er in de loop
van de tijden tot stand kwam. Bij allerlei archeologische onderzoeken is dit
gemakkelijk herkenbaar. In Gent is vrijwel het hele centrum bedekt met een
ongelijkmatig dik donker humeus pakket, meestal één meter of meer dik, dat
de archeologen als de ‘zwarte laag’ aanduiden. De vondsten tonen aan dat de
onderste bestanddelen daarvan tot de 10de eeuw teruggaan. Het gaat om een
zeer langzame ophoging van huisvuil en aangewaaid stof dat zeker geen stort
was: grote fragmenten ontbreken - wellicht werden die weggeruimd - en de
ophoging kwam over een heel lange periode tot stand⁸.

Tot ca. 1600 kunnen er moeilijk conclusies getrokken worden voor wat de
hygiënische toestand in het stadsbeeld betreft. Maar toch, de gegevens over de
moorkinderen wijzen er op dat de stedelijke overheden zich wel degelijk
bemoeiden met de reinheid in het publieke domein: straten, pleinen water-
lopen. We mogen aannemen dat dit gedragen werd door brede lagen van de
bevolking. Ook de gewone mens was bekommerd om reinheid en zorgde er
voor dat urine en fecaliën niet plompverloren in, achter of voor de woning

terechtkwamen. Het is zeker niet zo dat de middeleeuwen onberoeft tussen stank en vuil leefden, schrijft de Leuvense historicus Van Uytven in het hoofdstuk over geur in zijn werk *De zinnelijke middeleeuwen*⁹. Bovendien was het toen aanzienlijk beter gesteld met de lichaamshygiëne (denk aan de badstoven) dan in het viertal daarop volgende eeuwen (tot ver in de tweede helft van de 19de eeuw).

Toezicht en voorschriften

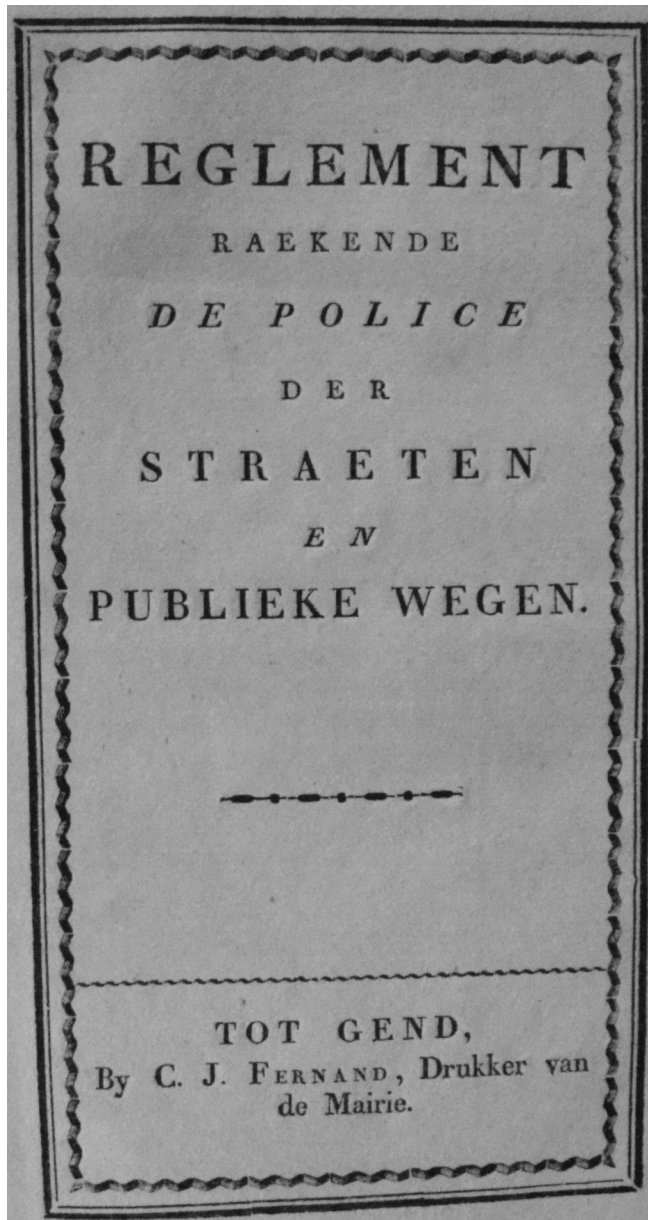
In de 17de en 18de eeuw waren naast de moorkinderen en hun koning ook hogere ambtenaren en gebuurten belast met de zorg voor propere straten¹⁰. De stadserfscheiders (stadsarchitecten avant la lettre) inspecteerden, eventueel

samen met een daartoe afgevaardigde schepen of een ‘bouwpolitie-meester’ zoals Justo Billet in de jaren 1600, greppels, mestputten, *heijmelijckheden* (gemakken) *ofte ander urbane servituden*¹¹.

De stadsoverheid betrok ook de gewone inwoners in de zaak. Buiten hun voordeur gold als regel dat *een-iegheylck hem dienaengaende elck int syne sal quytten: ten eersten weirende alle stroysel ende vuyligheyt ter straeten, messinghen, hautyen, gr(u)ys ende alle andere materiae-*

Afb. 1. Deze prent uit de Leuvense uitgave *Practycke ende handtbouck in criminele zaken* (1555) van Joos de Damhouder, ontbreekt in geen enkele publicatie over hygiëne in oude Vlaamse steden, maar ze geeft geen juist beeld van dagdagelijkse toestanden bij ons. Ze stamt nog uit het oude Romeinse recht. De voorbijgangers moesten in onze steden niet oppassen voor over hun hoofden leeg gekieperde pispotten. Al kon het misschien wel eens gebeuren dat een of andere huisbewoner (bewoonster) een niet al te teergeliefde kennis daarmee wou bedenken, ook al was het verboden.

Afb. 2. Voor wie mocht twijfelen aan wat bij afb. 1 te lezen staat, dit Reglement uit het republikeinse jaar XII (1804) geeft onder nr. 41 van zijn 63 artikelen aan: Niemand mag door de vensters ter straete werpen eenig water, vuyligheyd, nog andere objecten, van wat nature zy zouden mogen wezen. De oude voorgeboden werden bijna letterlijk overgenomen en nog uitgebreid in de Franse tijd (DSMG, Begijnhof, Sint-Amandsberg, Verzameling Vliegende Bladen).

len. Bovendien moest men *ruymen alle de greppen ende waterganghen daer het van noode is*. Sommige taken moesten door het gebuurte uitgevoerd worden en daar zagen de gebuurtedekens op toe. Het geruimde vuil mocht alleen gelegd worden op plaatsen door de stadsoverheid (*de heer ende weth*) aangeduid. Daarvoor moest men van de *weth of den coninck vande moorkinderen becommen hebbende schriftelyck consent*¹². Dergelijke voorschriften bleven bewaard vanaf de jaren 1600 en naarmate de tijd vorderde werden ze alsmaar omvattender en gedetailleerder¹³.

Elck int syne was soms onvoldoende. Dat kunnen we afleiden uit een verzoekschrift uit 1793 waarmee de schrijnwerker en ondernemer Joseph Calonne van de stad wou verkrijgen dat die hem met de opkuis zou belasten. Bij de jaarlijkse halfvastenfoor (toen veel meer jaarmarkt dan kermis) waren er heel wat problemen, zo schreef hij, *door den grooten toeloop der foirre. Doordien dat de straeten vanden modder ende slyk overstromen ende de mesraepers deselve niet en willen op raepen om diswille dat de selve vol gruys, steen, scherven van potten ende pan(n)en gesmeten worden. Daerboven smyt men daer in - met permissie - stront ende seecke, jae alle soorten van stinkende villinie van doode beesten ende bedorven vruchten ende eet-waeren*¹⁴. Het lijkt wel de Gentse Feesten!

Veehouderij tot in het hartje van de stad

Het zag er in de stad anders uit dan nu ... en het rook ook anders, laat ons zeggen: meer pastoraal, ruraal. Kwamen daar nog bij: de geuren verspreid door de tientallen bierbrouwerijtjes en de stank van sommige ambachtelijke bedrijvigheden zoals huidenvetterij (leerlooiërij). Paarden en vee werden nog tot in de 19de eeuw gehouden binnen de stadsvesten, tot zelfs helemaal in het centrum. Sommige varkens, de zogenaamde Antoniusvarkens, mochten in de late middeleeuwen zelfs vrij rondlopen in de stad, tot op de kerkhoven toe, wat aanleiding kon geven tot overlast en protest. Dat spreekt tot de verbeelding, maar hun aantal was beperkt: hooguit enkele dieren over de hele stad en veel vuil konden die niet produceren¹⁵.

Enkele straatnamen herinneren nog aan dat verleden. Denk aan de Koestraat, de Zeugstraat en de Hooiaard. ‘Vulgaire’ dierennamen werden zelfs onherkenbaar opgepoetst: zo werd de ‘Runderstraat’ opgewaardeerd tot Ridderstraat (parallel met de Sint-Jacobsnieuwstraat)¹⁶. De naam Veebrug veranderde in Grasbrug, wellicht vanwege de nabije Hooiaard en zo kwam ook de Graslei tegen het einde van de jaren 1700 (pas laat!) aan haar rustieke naam¹⁷.

Veemarkten en vismarkten werden in volle stadscentrum gehouden. Tijdens

de middeleeuwen lag de oudste bekende rundveemarkt waar nu de Vlasmarkt is. De ‘Verkensmarkt’ werd daar net bij gehouden bij het rondpunt aan Sint-Jacobs voor het Sint-Jansgodshuis, waarvan de kapel Sint-John nog bewaard bleef. Aan de andere zijde van dit godshuis, dat inkomsten beurde uit de veemarkten, herinnert de naam Oude Schaapsmarkt (uitgevend op de Vlasmarkt) nog aan de vroegere veemarkten. En dan was er nog het slachtbedrijf waarvan namen afgeleid werden als Pensmarkt en Pensstraat of Penssteeg (de Pensstraat aan de Korenlei, nu opgewaardeerd tot Gruuthuusestraat, verder was er nog een aan de Hoogstraat en een in de Seleskestparochie)¹⁸.

Dat alles bracht zeker vuiligheid mee. De uit de omgeving aangevoerde dieren moesten gestald worden in afwachting van verkoop en slacht en dat gebeurde blijkbaar zowat in de hele buurt, tot onder de brugbogen toe van de verdwenen Karnemelkbrug aan het begin van de Steendam¹⁹.

Overal mesthopen

Overal aan de vele waterlopen verspreid in het stadscentrum lagen mesthopen, maar dat was enkel in afwachting van transport naar het platteland, zoals we verder zullen zien. Verzamelplaatsen voor mest en beer waren nodig. Mesthopen waren onontbeerlijk in de steden. Wanneer de gewassen gezaaid waren en groeiden, kon (en kan) er immers geen mest op het akkerland gevoerd worden²⁰.

Aan vuilinzameling werd ongelooflijk veel aandacht besteed. Alle denkbare organische afvalstoffen, houtsnippers, vloer- en dakstro, stalmest, leem uit afbraak van binnen- en buitenwanden, straatveegsel, ook kleine krenge, slachtafval, nageboorten, enz. werden zorgvuldig verzameld en gemengd op de mesthopen. Menselijke excrementen konden daar wel op terecht komen, maar ze maakten er zeker niet het hoofdbestanddeel van uit. Mestrapers probeerden te leven van wat de mensen hen toestaken en van de povere opbrengst van wat ze konden verzamelden. Dat werd verkocht.

Van de aanwezigheid van mesthopen overal in de stad - maar vooral aan de oevers van waterlopen - getuigen tal van archiefstukken en namen als Messingstraatje, waarvan er in Gent een drietal bekend waren²¹. Mestvaalten lagen niet enkel ergens achterin kleine steegjes. Wat dacht je bvb. van den messingh up de Coutre (1450)²².

De mesthopen bleven liggen tot het hele mengsel, na gedeeltelijke biologisch afbraak, geschikt werd geacht om buiten het groeiseizoen van de gewassen op de akkers gevoerd te worden. Soms was er nog een tussenstop: het vuil van verschillende kleine hopen werd naar de Minnemeers gevoerd om vandaar uit ten pasten tijde per schip naar het platteland te vertrekken²³.

Enkel bouwafval ontsnapte aan deze vorm van vuilverwerking, maar dat werd bijna integraal hergebruikt²⁴. Houten balken werden steevast aangewend in nieuwe constructies. Kleiner en rot hout was uiteraard zeer gegeerd als brandstof in de haarden. Stenen werden hergebruikt en steenafval diende als ‘gruis’ voor straatverharding, opvullen van putten en verhogen en herstellen van dammen. Niets werd zo maar ergens gedumpt, niets bleef zo maar rond slingeren. Dat mogen we gerust stellen.

‘Heimlijkheden’, ‘aisementen’ of ‘waarderebben’

Al heel vroeg kenden onze steden het gebruik van ‘heimlijkheden’ (privaten), ook ‘aisementen’ (gemakken) of ‘waarderebben’ (‘warderobe’ - garderobe) genoemd²⁵. In Gent bleven er drie middeleeuwse exemplaren in steen uitzonderlijk gaaf bewaard: in het Gravensteen, in het Belfort en in de Grote Spijker (Korenstapelhuis) aan de Graslei. Deze zijn echter niet representatief voor de faciliteiten waarover het gewone volk kon beschikken. De afbeeldingen uit die tijd, waarvan er verschillende gereproduceerd staan in het unieke en voortreffelijke werk van Lamarck *Het Latrinaire Gebeuren*, tonen meestal houten bouwseltjes aangebouwd aan huizen of separaat opgetrokken. Tot dat laatste type behoorde allicht de *waarderebbe* in de Baudelostraat op een *plecke bachten* waarvoor Jan Wouters in 1442 een cijns betaalde aan de stad. Dat was in een relatief arme buurt met overwegend kleine huisjes²⁶.

Sommige huizen, zoals die van de *prochie pape* (pastoor) van Sint-Jacobs en nog een andere priester, hadden een overdekte afloop, waarin allicht ook beer kon afvloeien. Hun beider naast elkaar gelegen woningen tussen de verdwenen Wulfs- en Kerkbrug aan de Ottogracht kregen ca. 1432 *een conduit onder de straete loopende tot in de riviere die men (h)heet de Gracht, ten aysemente van haren beeden huusen...*²⁷. Dergelijke lozingen, rechtstreeks in een stadsgracht, gaven vooral tijdens de zomermaanden hinder. In Brugge was dat vanaf 1534 enkel in de maanden oktober tot en met januari toegelaten²⁸.

Oorspronkelijk, toen er zelfs in het hartje van de stad slechts losse bebouwing was²⁹ kwamen afval, vuil, mest en fecaliën van mens en dier op hopen en in open kuilen terecht op de erven, net zoals dat op boerderijen tot voor kort nog het geval was. In de stad konden ook doodlopende stegen daarvoor dienst doen. Naarmate de stad dichtgroeide, werd dat meer en hinderlijk en kromp het daartoe bestemde areaal in. Men ging gebruik maken van oude tonwaterputten, soms zelf van kelders, en - vooral - men begon putten te metselen speciaal voor dat doel³⁰. In Gent werd de oudste inhoud van een afvalput, horend bij een verdwenen ‘steen’ (stenen huis) onder het Sint-Baafsplein gedateerd in de late 12de - begin 13de eeuw³¹.

Wellicht was in Gent, net als in Antwerpen, in de jaren 1500 - 1800 vrijwel ieder huis of huizingroepje voorzien van een of meer gemetste beerputten, die eigenlijk beter als ‘afvalputten’ aangeduid worden. Onbruikbaar huishoudelijk afval werd er in gedumpt en naast het gewone beerruimen moest af en toe ook vast afval (gebroken aardewerk en dergelijke) er uit verwijderd worden³².

Beerruimen: de ‘vloot van Meerhem’

Beerruimen, een bij uitstek nuttige activiteit, mocht niet bij klaarlichte dag gebeuren. In Antwerpen werden de beerruimers trouwens ‘nachtwerkers’ genoemd. Hoe die mensen het klaarspeelden in de pikdonkere steden van die tijd, valt ons moeilijk voor te stellen. De Gentse beerruimers beschikten bij hun nachtelijk werk over ‘beerruimerke’: een kort dik kaarsje, schrijft de (bijna) alwetende Lodewijk Lievevrouw - Coopman, de auteur van het Gents Woordenboek³³. Dit woordenboek bevat nog een hele reeks andere woorden en uitdrukkingen in verband met beer. Men kan er zelfs uit leren dat beer geld waard was. Zo geeft de auteur voor beergeld twee betekenissen aan: (1) *geld dat men van de boeren ontving voor de fecaliën*; (2) *thans* (kort voor W.O. I) *het geld dat men geven moet om de put met de machine te doen ledigen*. Het kan verkeren...³⁴

De inhoud van de talrijke, meestal kleine beerputten op de achterkoertjes van kleine huisjes en grote stadspaleizen werd deskundig uitgelepeld met de beer(aal)lepel (beerloete) in een ton die per kruiwagen (curdewagen) naar de beerboot (het beerscheepke) gevoerd werd. De afvoer naar de uiteindelijke plaats van bestemming op het platteland gebeurde overwegend per schip. Beerboten namen samen met mestschepen een belangrijk deel van het watertransport voor hun rekening. Het kwartier bij uitstek van de Gentse beerschippers was het Meerhem³⁵. Schertsend had men het wel eens over ‘de vloot van het Meerhem’. Vandaar uit ‘ontlastten’ ze de hele stad.

‘Extreme reinheid’ in de stad dank zij de akkerbemestingpraktijk

Ondanks al die mesthopen, de overtalrijke afvalputten en al die beesten hield men het proper. Zo schreef de Ierse landbouwkundige en dominee Radcliff in zijn verslag (1819) van een studiereis in Oost- en West-Vlaanderen; ‘Gretig verzamelt men alle mogelijke grondstoffen die als meststof kunnen dienen. Dit verklaart de extreme zindelijkheid (*extreme cleanliness*) van de Vlaamse steden en straatplaveisels. Van uur tot uur worden die geveegd met borstels. Het vuil wordt verzameld in kruiwagens en dit gebeurt met het oog op profijt (*as a source of profit*)’.³⁶

Het is nauwelijks of niet geweten dat economische factoren een belangrijke rol speelden in de hoger aangeduide stedelijke properheidsmanie. Beer, mest, rot stro en allerlei organisch afval waren in onze streken hooggewaardeerd als meststof voor de akkers. Ook gegeerd voor bemesting was de waterbegroeiing en het slib dat bij de zeer regelmatige ruiming van de vele waterlopen en grachten opgehaald werd³⁷.

Dit is een aspect dat de archiefonderzoekers die zich louter met de stedelijke situatie bezig hielden, ontgaan is. Zij staren zich blind op de soms smeùige beschrijvingen in burenlachten en reglementen en vergeten dat deze een uitdrukking zijn van het feit dat dergelijke toestanden als onaanvaardbaar aangevoeld werden.

Mest is den God van den landbouw

De bloeiende stadsmesthandel (denk aan het beergeld) verbaasde buitenlandse bezoekers. 'Mest is in Vlaanderen in zekere mate koopwaar' schreef de hoger aangehaalde Radcliff³⁸. De vooraanstaande Gentenaar, lid van den stedelijken raad en verdienstelijk agronoom, J.L. van Aelbroeck liet in 1823 bij Snoeck-Ducaju in de Veldstraat *Weldadige Landbouw-konst der Vlamingen* verschijnen waarin hij letterlijk schreef dat mest *den God van den landbouw* is³⁹.

Dank zij dit overal in de stad verzamelde materiaal konden de meestal humusarme zand- en zandleemgronden in het omliggende toch nog vrij grote opbrengsten halen. Het is een uiterst belangrijk aspect van ons verleden dat in het standaardwerk van Paul Lindemans *De geschiedenis van de landbouw in België* (1952) degelijk gedocumenteerd werd. Het stinkende goedje lag mede aan de basis van de rijkdom van onze streken. Zonder dat konden ze onmogelijk zo dicht bevolkt worden. Marcus van Vaernewijck schreef al halverwege de jaren 1500 (lichtjes overdreven) dat het de Spanjaarden opviel dat heel het land een grote stad leek te zijn⁴⁰. Voedsel was een schaars en waardevol goed. Weliswaar bestond er van oudsher een belangrijke graanimport vanuit het Franse noorden, maar die kon onregelmatig zijn en falen.

Het gebruik van beer als meststof was enkel in de Nederlanden goed ontwikkeld en enkel daar had die praktijk een grote invloed op de hygiënische toestanden in de stad⁴¹. In de Franse landbouwkunde werd *engrais Flamand* zelfs een standaarduitdrukking⁴². Waarin een klein land groot kan zijn...

Tot slot: het antwoord ...

Het zal na de lectuur van dit erg beknopt en fragmentair relaas van een heel

complexe eeuwenlange geschiedenis, wel duidelijk geworden zijn dat het antwoord op de vraag gesteld in de titel luidt: ongelooflijk proper. ‘Ongelooflijk’ vooral omdat dit helemaal tegengesteld is aan wat ons bijna algemeen voorgehouden wordt. Het was vooral de intensieve landbouw die er in onze streken voor zorgde dat het organisch afval zeer regelmatig verwijderd werd en dat de steden er inderdaad proper bij lagen.

Maar, zoals hierboven al aangestipt, moet dit beeld wel enigszins genuanceerd worden. Het verzamelde goedje kon behoorlijk stinken, zeker wanneer er in gewerkt werd. Overigens, wat is verkieslijker: de stank van urine en fecaliën, waar op zich zelf niets ongezonder aan is, of de walmen van fabrieken en auto’s of zelfs die van de destijds algemene kolenstook voor huisverwarming? Het was deze categorie die in de vorige eeuw de oude vertrouwde geurtjes van *stront ende seecke* verving⁴³.

Luc Devriese

Met dank aan Maarten Berkers en Gunter Stoops,
dienst Stadsarcheologie Gent

NOTEN:

- ¹ Het wijd verspreide boek *Pestdamp en bloesemgeur (Le miasme et la jonquille)*, 1982) van Alain Corbin en de succesroman *Het Parfum* van Patrick Süskind (*Das Parfum*, 1985) geven o.i. een overdreven beeld van vooral de 18de- en 19de-eeuwse situatie in Frankrijk. Het beeld is in elk geval niet representatief voor onze steden.
- ² Vertaald uit Baudelaire, Ch., *Pauvre Belgique*. Texte publié par J. Crépet et C. Pichois, Ed. Louis Conard, Parijs, 1953, p. 15: ‘Lavage des trottoirs, même quand il pleut à verse. Manie nationale. J’ai vu des petites filles frotter avec un petit chiffon un petit bout de trottoir pendant des heures entières. Signe d’imitation et marque particulière d’une race peu difficile sur le choix de ses amusements’.
- ³ Wander, B., Zindelijk Nederland. Opmerkingen over de hygiënisch toestanden in ons land gevonden in de reisjournalen van vreemdelingen. In: *Volkskunde*, jg. 75, 1974 nr. 3, p. 178. Andere opinies van buitenlanders bij Poulussen, P., *Van burenlust tot milieuhinder*, Kapellen, 1987, p. 31-32.
- ⁴ Weliswaar veel gematigder dan bv. bij de hierboven geciteerde Corbin: Poulussen, P., 1987, pp. 207 (met vooral een beeld van de Antwerpse situatie) en de niet uitgegeven scripties: Debaenst, B., *Historische stront op Vlaamse grond. Een inleidende studie tot de historische faecologie*, Gent, 1999 (met vooral de Brugse situatie; raadpleegbaar via het internet); Floin, E., *Vuylighedy ende onreynigheyd’. Niet-industriële milieuhinder te Gent in de zeventiende eeuw*, Gent, 1996. Aan te vullen met Bogaert, D., Milieuhinder in Gent in de 18de en begin 19de eeuw. In: *Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis*, jg. 1, 1996, nr. 1, p. 33-41. Een zeldzame synthese van de verschillende aspecten van het stedelijke leefmilieu in de laatste eeuwen van het ancien regime bij Maclot, P., Pottier, P. (red.), *n’ Propere Tijd?! (On)leefbaar Antwerpen thuis en op straat. 1500-1800*, Antwerpen, 1988. Met daarin vooral: Maclot, P., Inleiding, p. 107-110 en Maclot, P., De afvoer van het vast afval en van de gebruikswaters

- binnen het traditionele Antwerpse woonhuis (1500-1800), p. 121-152.
- ⁵ Stadsarchief SAG), reeks 400 nr. 1, f. 25. Over de moorkinderen: Van Werveke, A., De koningskinderen. In: *Gazet van Gent*, 17/2/1923, overgenomen in *Ghendtsche Tydinghen*, 1999, jg. 28, p. 171. Tal van bijkomende gegevens in SAG, Nota's Van Werveke nr. 230.
- ⁶ Aantallen opgegeven bij de krijgstoct naar Rijsel in 1314 en naar Deinze in 1328. De ribauden waren toen belast met het opzetten en opbreken van de tenten en wellicht nog andere logistieke taken.
- ⁷ SAG reeks 400 nr. 2, f. 261v.
- ⁸ Eryvynck, A., *De oudste ronde van Vlaanderen, een archeologisch parcours*. Davidsfonds, Leuven, 2011, p. 178.
- ⁹ Van Uytven, R., *De zinnelijke middeleeuwen*, Leuven, 1998, p. 193-202.
- ¹⁰ Voor de periode 1671-1774: SAG reeks 108 (Voorgeboden) nr. 5, f. 96-130v. Ontleding in D'Huys, B., *Inventaris van de voorgeboden. Regesten op de 18de-eeuwse voorgebodenregisters. Reeks 108 nr. 4-8*, Gent, stadsarchief, 1985. Gedeeltelijk weergegeven bij Van Gent, M. (M. Steels), Iets over het rein houden van straten en vaarten in de 18de eeuw. In: *Ghendtsche Tydinghen*, 1975, jg. 4, p. 77-79.
- ¹¹ De Busscher, E., *Juste Billet, chroniqueur gantois au XVIIIème siècle*, Gent, 1873, p. 147. Art. 3 van de instructie betreffende de taken van de (bouw)politiemeesters.
- ¹² SAG reeks 108 nr. 5, f. 123 (punten 9 en 11 van het voorgebod van 16 juni 1774; herpublicatie van voorgeboden uitgevaardigd in 1754).
- ¹³ Floin, E., 1996, p. 41.
- ¹⁴ SAG reeks 114, diverse rekwesten, nr. 9. Joseph Calonne was eigenaar van De Gouden Zaele (Het Gouden Zadel) op het latere kadasternummer C387, nu onderdeel van het Novotel (ongepubliceerde resultaten van de Werkgroep Te Putte, 1999; met dank aan Bernard Calon, Eindhoven). Zijn verzoekschrift kondigt het 19de-eeuwse systeem van de 'mestpacht' aan. De stadsreiniging en het baggeren van de waterlopen werd toen jaarlijks uitbesteed aan ondernemers (mestpachters).
- ¹⁵ Een in Frankrijk gestichte orde van de Antonieten verkreeg, ter ere van de heilige Antonius-eremijt, het recht varkens vrij te laten rondlopen in de stad. Ook in steden als Gent waar geen dergelijk klooster gevestigd was, werden Antoniusvarkens gehouden door min of meer losse broederschappen.
- ¹⁶ In 1349 Rudderstraat. Vergelijk met Ruddervoorde. Een verlenging van die straat heette tot in 1943 Korte Koestraat (Gysseling, M., *Gents' vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen, 1954, p. 70). De niet taalkundig geschoolde Victor Fris hield het bij 'ridder' en hij veronderstelde dat er daar wel ergens een naambordje 'In de rudder' zou geweest zijn. Hij geeft ook nog twee andere oude Rudderstraten aan: de Vogelmarkt bij het verdwenen Klein Vleeshuis en ook de tegenwoordige Hoornstraat (Fris, V., *De oude straatnamen van Gent*, Gent, 1925, p. 170).
- ¹⁷ Fris, V., 1925, p. 75.
- ¹⁸ Fris, V., 1925, p. 153; Devriese, L., Straatnamen en prestige. Vies wordt netjes en banaal wordt lyrisch in Gent. In: *Gandavum*, Gent, 2005, jg. 10 nr. 4, p. 5-11
- ¹⁹ Devriese, L., Griezelen bij de Griete onder de Gentse Karnemelkbrug. In: *Van Mensen en Dingen*, Gent, 2007, jg. 5 nr. 1, p. 38-47. De veemarkten verhuisden in 1629 naar wat nu de Oude Beestenmarkt is, om in de 19de eeuw opnieuw te verkassen naar wat nu al lang geen 'nieuwe beestenmarkt' meer is aan de Kasteellaan en Slachthuisstraat.
- ²⁰ Debaenst kon voor Brugge de seizoensgebonden variatie in de mestratiek over water mooi aantonen en kwantificeren (Debaenst, B., 1999, hfst. 3). Mest en beer konden ook op het platteland opgeslagen worden aan de talrijke 'beeraarden' aan rivieren en kanalen. In Heusden herinnert bv. nog de Beerweg daar aan. Vrijwel ieder dorp langs de Schelde, Leie,

- Sassevaart, Durme, etc. had zo'n haventje.
- ²¹ Een deel van de Barrestraat bij de Schelde, in de Ramen en ook bij Hukkelram: de Belgradostraat bij de Vlaanderenstraat (Fris, V., 1925, p. 131; Lievrouw - Coopman, L. 1974, p. 856).
- ²² Over de 19de-eeuwse mestrappers: Devriese, L., Mestrappers van stiel. In: *Ghendtsche Tydinghen*, Gent, 2005, jg. 34 nr. 5, p. 338-339.
Messingstraatje: een deel van de Barrestraat bij de Schelde, in de Ramen en ook bij Hukkelram: de Belgradostraat bij de Vlaanderenstraat (Fris, V., 1925, p. 131; Lievrouw – Coopman, L., 1974, p. 856). Werken 'anden messinghe up de coutre' vermeld in SAG reeks 400 nr. 17, f. 61v. (1449-1450).
- ²³ Lievrouw-Coopman, L., *Gents Woordenboek*, Gent, herdruk 1974, p. 856. Met een citaat uit de Stede-werken van 1685; ook in de richtlijn van het stadsbestuur voor het moorkind Jooris d'Hertoghe, 1962 (SAG, reeks 141 nr. 184, 13 juni 1662; tekst bij Floin, E., 1996, Bijlage 1).
- ²⁴ Maclot, P., 1988, p. 123.
- ²⁵ Verwijs, E., Verdam, J., *Middelnederlandsch Woordenboek*, Den Haag, 1882-1929.
- ²⁶ SAG, reeks 152, nr. 7 (stedecijsboeken), f. 28. In het oostelijk deel van de Baudelostraat, tegenover de Kunstencampus, kad. perceelnr. 270 van de sectie B, huidig huisnummer 57.
- ²⁷ Diericx, Ch.L., *Mémoires sur la Ville de Gand*, Gent, 1815, deel 2, p. 184.
- ²⁸ Debaenst, B., 1999, hfst. 3. Toegelaten van Bamis (1 oktober) tot Lichtmis (2 februari).
- ²⁹ Laleman, M.C., Vermeiren, G., Ruimte en bebouwing in het centrum van het middeleeuwse Gent. In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Gent, 2010, deel 94 nr. 1, p. 19-23.
- ³⁰ Bartels, M. e.m., Steden in Scherven. *Deel 1. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel* (1250-1990), SPA, Zwolle, 1999, p. 25-31.
- ³¹ Het betreft een afvalput die hoorde bij huizen in de verdwenen Regnessestraat: Laleman, M.C., Stoops, G., Sint-Baafsplein. In: *Stadsarcheologie*, Gent, 1993, jg. 17 nr. 1, p. 35-36; Van Iseghem, K., Sint-Baafsplein. Het vondstenmateriaal uit een afvalput. In: *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, p. 123-152.
- ³² Oost, T., Putten uit putten: er hangt een geurtje aan. In: Maclot, P., Pottier, P., 1988, p. 153-136.
- ³³ Lievrouw-Coopman, L., 1974, p. 145
- ³⁴ In Antwerpen moesten particulieren de beerruimers betalen voor hun werk (Poulussen, P., 1987, p. 41).
- ³⁵ Lievrouw – Coopman, L., 1974, p. 856. Enkele mooie getuigenissen over Gentse beerschippers in de 20ste eeuw bij Hoebeke, G., Het verdwenen beroep van beerschipper. In: *Ons Heem*, Mechelen, 2006, jg. 59 nr. 3, p. 55-62.
- ³⁶ 'Every substance that constitutes, or is convertible to manure, is sought after with avidity, which accounts for the extreme cleanliness of the Flemish towns and pavements, hourly resorted to, with brooms and barrows, as a source of profit' (Radcliff, T., *A report on the agriculture of Eastern and Western Flanders*, Londen en Dublin, 1819, p. 234-235; volledige tekst beschikbaar via Google E books). De relatie 'stads mest en beer - bemesting van akkers op het platteland' is meer uitgewerkt beschreven in Devriese, L., *De Vlaamse stad in de 17de tot vroege 19de eeuw: onwaarschijnlijk proper ... dank zij de landbouw*. In: *Van Mensen & Dingen*. In druk. In de niet gepubliceerde scriptie van Bruno Debaenst (Gent, 1999) wordt uitgebreid ingegaan op de bestemming van stadsmest voor de landbouw en wordt eveneens de win-win situatie op dit gebied van stad en land aangestipt.
- ³⁷ Met 'watermest' en 'smoorhopen' (Lindemans, P., *Geschiedenis van de Landbouw in België*, Antwerpen, 1952, deel 1, p. 67-68).

- ³⁸ 'Manure in Flanders being in some measure an article of trade', Radcliff, 1819, geciteerd in: Lindemans, P., 1952, deel 1 p. 66.
- ³⁹ Van Aelbroeck, J.L., *Weldadige Landbouw-konst der Vlamingen*, Gent, 1823.
- ⁴⁰ Van Vaernewyck, M., *De Historie van Belgis of Kronycke der Nederlandsche Oudheyd*, deel 2, Gent, 1568, p. 182 in de Gentse herdruk van 1784.
- ⁴¹ Slicher van Bath, B., *De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850*, Aulaboek, Het Spectrum, Utrecht, 1977, p. 279-281.
- ⁴² Zie de Franse Wiktionary op het internet.
- ⁴³ Velle, K., *Lichaam en Hygiëne*, Gent - Leuven, 1984. De meeste teksten en illustraties beschrijven 19de-eeuwse toestanden. Oudere gegevens in het hoofdstuk Lichaam, schaamte en taboe, p. 27-45. Het 'ongezond' zijn van walmen veroorzaakt door vooral anaerobe gisting van organische afvalstoffen, de myasmenleer die teruggaat tot de Griekse oudheid, beheerste het medisch denken eeuwenlang. Het was een van de ergste dwalingen uit de medische geschiedenis. Niet de walmen van de, inderdaad zwaar verontreinigde waterlopen lagen aan de basis van de cholera uitbraken, maar de fecale besmetting van het drinkwater door *Vibrio cholerae*. Niet het dempen van de waterlopen, maar wel de aanleg van een dege-lijk gecontroleerd stadswaterleidingnet stelde daar een einde aan. Zie voor wat de Gentse situatie betreft: Devriese, L., Van Gentse openbare waterputten en watertrappen. Deel 2. In: *De Heraut*, Gent, 2011, jg. 46 nr. 4. Sporadische accidenten door verstikking bij mensen afdalend in beerputten, zijn in eerste instantie te wijten aan zuurstofgebrek, niet aan de toxische dampen (vooral ammoniak uit urine is toxisch). Over de industriële afvalproblematiek in het 19de-eeuwse Gent: Verbruggen, C., *De stank bederft onze eetwaren*, Academia Press Gent, 2002, pp. 175.
-